

MÁRIA TERÉZIA

(1717–1780)

Mária Terézia uralkodásának értékelése Magyarországon mindmáig ellentmondásos. Negyvenéves uralmától azonban semmiképpen sem tagadhatjuk meg az elismerést, hiszen a királynő – Habsburg-öszeinek többségétől eltérően – igyekezett államát valódi reformokkal erősíteni, amelyek a török hódoltság alól csak nemrég szabadult Magyarországon is kedvezően éreztették hatásukat. Pedig a királynőt egy olyan véletlen juttatta trónra, amely a Habsburg Monarchia számára meglehetősen veszélyesnek, magára az uralkodócsaládra pedig kifejezetten tragikusnak számított. Mária Terézia apjával, VI. Károly császárral (1711–1740, magyar királyként III. Károly) férfiágon kihalt a Habsburg-ház. Az utolsó Habsburg-császárokat az utódlás kérdésében a 18. század elején határozott balszerencse sújtotta. Az egykor számos leszármazottal büszkélkedő, házasságokkal országokat, tartományokat szerző dinasztia váratlan válságba jutott. Előbb, 1700-ban a család spanyol ága halt ki, majd a 18. század elején a császári ág hatalma is veszélybe került. I. Lipót (1657–1705) mindkét fiának – I. Józsefnek (1705–11), valamint VI. Károlynak – született ugyan fiúgyermek, de mindkettő csecsemőként meghalt. Utóbb a testvérpárnak csak leányai születtek.

A leányági örökösödés kérdését már az óvatos apa, I. Lipót is felvetette. 1703-ban, amikor fiatalabbik fiát, a későbbi VI. Károlyt Spanyolországba küldte, hogy az fegyverrel igyekezzen visszaszerezni a családnak a spanyol koronát, a két testvérrel kölcsönös örökösödési szerződést íratott alá. Eszerint a császári cím és az örökös tartományok Józsefet és férfi utódait illetik, míg a spanyol korona és birtokai Károlyt és leszármazottjait. Bármely oldal férfiágon történő kihalása a másik testvér férfi utódait juttatja az örökséghez. Ha a Habsburg-ház férfiágon teljesen kihalt, a leányok örökölnék. A császári cím és az örökös tartományok birtoklásában a szerződés József leányainak biztosította az elsőbbséget. Az 1703-ban kötött szerződést a bécsi udvar tíz évig titokban tartotta. Amikor viszont 1713-ban a császári trón birtokába jutott, de Spanyolországból kiszorult Károly nyilvánosságra hozta, tartalmát némiképp megváltoztatta: a császári trón öröklésében József leányaival szemben saját leányait helyezte előtérbe. A nyilvánosságra hozott szabályozás fölé először került a

Pragmatica Sanctio (örök érvényű szerződés) elnevezés.

VI. Károlyt felesége, *Erzsébet Krisztina* még háromszor örvendeztette meg gyermekkel (Mária Terézia, 1717, *Mária Anna*, 1718, *Mária Amália* 1724, az utóbbi 6 évesen meghalt). Ezután azonban a császárné, meggyengült egészsége miatt, nem vállalhatott több terhességet. Az udvarban néhányan abban reménykedtek, hogy a császár második házasságban próbál fiú utódot nemzeni, de az uralkodó, aki egyébként vonzódott a szebbik nemhez, s *Althan* grófnőhöz fűződő kapcsolata közismert volt, kitartott felesége mellett. A spanyol örökséget elveszítve, politikai tevékenységét a későbbiekben leginkább annak szentelte, hogy leányági leszármazottjainak örökösödését mind saját országaiban, mind a nemzetközi diplomáciában elfogadtassa. Alsó-Ausztria rendjei már 1720-ban törvénybe iktatták a leányági örökösödést és a birodalom oszthatatlanságát, majd ezt követte a többi örökös tartomány. A magyar országgyűlésen 1723-ban fogadták el, hogy a Habsburg-ház örökös királysága (az 1687-es országgyűlés törvénye) a leányágra is kiterjed. A harmincas években pedig a császár egy sor nemzetközi egyez-

ménnyel biztosította, hogy – egy kivétellel – az európai országok se emeljenek kifogást leányának trónra lépése ellen. A *Pragmatica Sanctio*t, amelyet az évszázados ellenlábás, Franciaország is elfogadott, csupán a bajor választófejedelem utasította el.

Mária Terézia trónutódlása tehát biztosított-nak látszott. Ezek után igen meglepő, s a történettudomány is csak bizonytalan választ tud adni arra a kérdésre, hogy VI. Károly császár miért nem neveltette uralkodónak legidősebb leányát. Mária Terézia természetesen olyan nevelést kapott, amely meghaladta a főrangú leányokkal szemben támasztott követelményeket. Tananyagában szerepelt a történelem, matematika, több idegen nyelv, zene, tánc, sőt a lögyakorlat is. A verbális ismeretek elsajátítását megkövetelő oktatás persze nemigen kedvelte meg a tanulást az élelnek, gyors észjárású leánnyal. Viszonylag hosszú élete során hatalmasra duzzadt levelezésében alig találjuk nyomát annak, hogy a történelmi múlt példái érzelmi hatást gyakoroltak volna rá. A bécsi udvari hagyományoknak megfelelően kedvelte a művészeteket, de mind irodalmi, mind

zenei ízlése meglehetősen konzervatív maradt. A későbbiekben a legnagyobb hasznát nyelvi ismereteinek vette: nemcsak férjével, hanem gyermekeivel, ismerőseivel is franciául levelezett, a magyar hatóságokkal latin nyelven tartotta a kapcsolatot (magyarul nem tudott), írt és olvasott olaszul, valamint spanyolul. Ezek után különösnek tűnhet, hogy németül csak a bécsi dialektusban tudott beszélni, s a helyesírási ismeretek teljes hiánya miatt igen ritkán írt ezen a nyelven. További gyakorlati ismereteket azonban ez a nevelés nem nyújtott – hacsak a lovaglást vagy a vadászati ismereteket nem sorolhatjuk oda –, s még kevésbé tartalmazott az uralkodáshoz szükséges tudnivalókat. Csak feltételezni lehet, hogy az egész életében kiváló egészségnek örvendő III. Károly arra számított, hogy várhatóan hosszú élete fogytán veje vagy időközben megszülető fiúunokája követi majd a trónon.

Mária Terézia határozott egyénisége azonban már korán az udvari szándékoktól eltérő lépésekhez vezetett. A főhercegisasszony – némiképp a császári diplomáciától függetlenül – maga választotta meg jövendőbelijét, *Lotharingiai Ferenc* herceg személyében. Az 1736-ban megkötött házasság azonban végül inkább megnyugtatta az európai politikai kö-

röket, mintsem felkavarta volna őket. Valamely tekintélyes uralkodóház tagjának rokoni kapcsolata a bécsi udvarral ugyanis a spanyol örökösödési háború után kialakult európai erőegyensúly felborulásával fenyegetett volna. Lotharingiai Ferencnek még így is – a házasság feltételeként – le kellett mondania névadó őseinek a Német Császárság nyugati határán fekvő tartományáról XV. Lajos francia király apósa, *Leszczyński Szaniszló* javára. Így gyakorlatilag birtoktalanul kötött házasságot a Habsburg Monarchia örökösönőjével, s házassága nem zavarhatta meg az európai hatalmi egyensúlyt. Sőt, a nagypolitika kárpótlást is nyújtott az ifjú párnak, amikor a Medici-család kihaltával (1738) elfogadta Lotharingiai Ferenc örökösödési igényét a gazdag észak-italiai tartomány, Toscana nagyhercegi trónjára. Ferenc – aki apja 1729-ben bekövetkezett halála után ügyes kézzel hozta rendbe Lotaringia zavaros pénzügyi helyzetét – tehetséges uralkodónak bizonyult. Firenzei tevére (ez a város volt a Toscanai Nagyhercegség székhelye) mind a kortárs helybeliek, mind az utókor történészei kedvezően emlékeznek vissza. A császár azon kísérletei azonban, hogy vejének a monarchián belül biztosítsa tekintélyt, nem jártak eredménnyel. Ferenc sem Magyarország helytartójaként (1732–36), sem a török ellen felvonultatott hadsereg főparancsnokaként (1737–38) nem tudott sikeres politikát folytatni. Felesége, aki aktív részt vállalt az udvar társasági eseményeiben, Firenzében pedig egyenesen az udvari élet irányítója volt, következetesen távol tartotta magát a politikától.

A mindig egészséges, 55 éves VI. Károly 1740. október 20-án bekövetkezett váratlan halála lehetőséget teremtett az ifjú pár trónra lépéséhez. Mái megmagyarázhatatlan, hogy a férj, Lotharingiai Ferenc miért nem próbálta meg kezébe venni a monarchia irányítását, mikor mindenki ezt várta volna el tőle. Tehetősége és korábbi tapasztalatai kiegyensúlyozott, következetes uralkodóvá tették volna. Az uralkodói ambíciók, a gyors tettek azonban távol álltak nyugodt, kényelemszerető egyéniségétől. Mária Terézia ezzel szemben nem habozott, s az apja halálát követő napon magához ragadta a kezdeményezést. Ő fogadta a részvétinyilvánításokat, s e közben intézkedett a folyamatban lévő ügyekről, tárgyalt az ausztriai rendek képviselőivel, esetenként máris heves vitába bonyolódva velük.

Uralmának biztosítása hamarosan komoly politikai próbatétel elé állította. Hiába fogadták el korábban az európai államok a *Pragmatica Sanctiót*, egyszerre többen is kétségbe vonták az ifjú örökösönő trónutódlását. Károly Albert bajor választófejedelem, I. József fiatalabb leányának férje maga kívánt a monarchia országainak-tartományainak trónjára ülni. A francia külpolitika terveiben a Habsburg Monarchia két részre osztása szerepelt Mária Terézia és húga, Mária Anna között. Az utóbbinak a férje *Lotharingiai Károly Sándor* herceg, Lotharingiai Ferenc öccse volt. Az ifjú pár a másodszülöttség nem feltétlenül erős lábakon álló jogán örökölhette volna a monarchia egy részét. II. Frigyes, Poroszország királya még ennire sem törődött az érvekkel. *„Harcra kész sereg, tele kincstár, szellemem frissessége, ezek az okok készítettek háborúra Mária Terézia ellen”* – indokolta lépését később. 1740 decemberé-

ben mindenestre fegyverrel támadt a cseh korona részét képező Sziléziára, amelyet sikerült is elragadnia a Habsburg-örökösönőtől. Az így kirobbant ún. osztrák örökösödési háborúhoz (1740–48) hamar csatlakozott a többi igénylő is. 1741 májusában Bajorország, Franciaország és Spanyolország titkos megállapodásban egyeztek meg a Habsburg Monarchia felosztásáról. Augusztusban francia sereg kelt át a Rajnán, szeptemberben pedig a bajorok és a franciák már Felső-Ausztriát hódoltatták, s Bécs ostromára készültek.

A borús kilátásokat alig néhány biztató esemény enyhítette. 1741. március 13-án – három leánygyermek után – Mária Teréziának végre fia született. Bécsben a háborús fenyegettség ellenére egekig csapott a lelkesedés. Nem zavarta meg a háború a királynő pozsonyi koronázását sem. Az udvar szinte felülmúlhatatlan pompával érkezett Pozsonyba, ahol a nemesség hasonlóan látványos külsőségekkel fogadta. A koronázásra június 25-én a Szent Márton-templomban került sor. A nyári kedvezőtlen hadihírek hatására pedig szeptember 11-én a királynő hívására a trónteremben összegyűlt magyarországi rendek „életüket és vérüket” ajánlották Mária Teréziának. A 17. század hazai rendi-függetlenségi háborúinak ismeretében, a Rákóczi-szabadságharc súlyos áldozatainak visszfényében e nevezetes jelenet általában komoly megütközést kelt a hazai közvéleményben. Valóban nehezen érthető, hogy a rendek kihasználatlanul hagyták a Habsburgoktól való elszakadás kínálkozó lehetőségét, amiért őseik, rokonaik, de többen közülük maguk is oly sok vért ontottak. A legkevesebb, amit az értetlenkedők vagy a jelenet bírálói tehettek, egy ironikus kiegészítés a nevezetes mondathoz: *„életünket és vérünket – de zabunkat nem”*, utalva arra, hogy a nagylelkű felajánlkozással (száz ezer főnyi hadsereg, a katonaság ellátása, katonai raktárak létesítése) nem járt együtt a nemesség adóvállalása, amit pedig a királynő oly szívesen vett volna tőlük. De magyarázták a jelenetet a résztvevők megaluvásával, a Habsburgokhoz való túlzott lojalitásával is, vagy egyszerűen azzal, hogy az összegyűlt nemesek nem tudtak ellenállni a 23 éves, csinos, könnyes szemű fiatalasszony segítségkérésének.

A jelenet magyarázata valóban nem egyszerű. Ami a királynő részéről gondosan kidolgozott terv szerint zajlott, arra a nemességnek gyorsan, gondolkodási idő nélkül kellett reagálnia. De nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt sem, hogy a Habsburg-uralom elutasítása 1741-ben nem a függetlenség választását jelentette volna. Károly Albert több felhívásban biztatta az ország rendjeit, hogy forduljanak szembe a Habsburgokkal, de alternatívaként nem szabadságot kínált számukra, hanem saját uralmát. Ő a Habsburg Monarchia egészét el akarta foglalni, hogy egy annál is nagyobb államegyüttes élére állhasson. Cseh királlyá máris megválasztotta magát. Birodalmában Magyarország súlya még kisebb lett volna, mint Mária Terézia államában. Személye – tette kész fiatal férfi uralkodó – nagyobb fenyegetettséget ígért a rendek számára, mint az előtűk könnyes szemmel megjelent, éppen gyengeségével érvelő királynő támogatása. A magyar rendeknek azt is figyelembe kellett venniük, hogy a török fenyege-

téssel szemben még mindig nem elég a saját erejük (az 1737–39-es török háborúban a császári sereg is alulmaradt), s nem bíztak abban, hogy Károly Albert képes lenne a török ellen megvédeni az országhatárokat.

A magyarság kitartása végül megmentette a monarchiát. (Ebben talán nem annyira a megajánlott és később teljesített katonai támogatásnak kell fontosságot tulajdonítanunk, hanem annak, hogy 1741 őszén, amikor a cseh-osztrák tartományok többsége az ellenség kezén volt, a magyar rendek nem fordultak szembe Béccsel.) 1745-ben a császárválasztó gyűlésen Mária Terézia férjét, Lotharingiai Ferencet választották meg (nőt nem lehetett császárrá választani). Bécs újra császárváros lett. Az 1748-as aacheni béke szentesítette Mária Terézia uralmát, valamint a Habsburg Monarchia oszthatatlanságát, a királynőnek egyedül Sziléziáról kellett lemondania a poroszok javára. Mária Terézia külpolitikájának fő célja a következő évtizedben Szilézia visszaszerzése volt. Ennek érdekében újabb hosszadalmas háborúba bonyolódott Poroszországgal (hétéves háború, 1756–63), amely több részsikert hozott a Habsburgoknak, akiknek ezúttal Oroszország révén komoly szövetségeseik is támadt. 1762 januárjában azonban váratlanul meghalt *Erzsébet* orosz cárnő, s utóda, *III. Péter* nem kívánta folytatni a poroszellenes hadakozást. A hétéves háború így a korábbi határok megtartásával ért véget.

A trónra lépése után szinte azonnal kirobbant háború megakadályozta Mária Teréziát abban, hogy politikai reformok megvalósításához fogjon, bár erős kritikával illette a monarchia ügyvitelét: *„minden miniszter és udvari hatóság meglegedett a reá bízott tartomány képviselével és pártolásával, ezáltal pedig gyakran elhanyagolta a közjót és az uralkodói érdekeket”*. Az örökösödési háború lezárulása után a királynő a Sziléziából elmenekült *Friedrich Wilhelm Haugwitz* gróf tervezete alapján hajtott végre jelentős igazgatási reformot, s új adórendszert is bevezettek, amely az örökös tartományokra a nemesi adózást is kimondta. Magyarországra a Haugwitz-reform nem vonatkozott. A királynő tartani akarta magát az 1741 júniusában, a monarchia nehéz óráiban tett koronázási esküjéhez, amelyben megígérte a nemesi kiváltságok megőrzését. Nem mondta ki célját, a nemesi adómentesség felszámolásának szándékát az 1751-es országgyűlés királyi előterjesztésében sem, az általa igényelt egymillió forintnyi adóemelés (3,5 millió forint az addigi 2,5 millió helyett) azonban csak úgy képzelte végrehajthatónak, ha ebből a nemesség is részt vállal. Az előkészületek most is fényes külsőségek között folytak, sőt a magyarságot érzelmileg megnyerő jelenet is akadt: a rendek díszes küldöttségét Bécsben *Károly főherceg* (Mária Terézia második fia) magyarul, a korabeli forrás szerint *„egészen magyar accentussal”* köszöntötte. Korábban nem volt arra példa, hogy a Habsburg-ház valamely tagja beszélt volna magyarul. Az országgyűlési tárgyalások során azonban hamar kiderültek a nézetkülönbségek. A rendek nemcsak az adóemelés nagyságát sokallották, hanem azt is, hogy a királynő négy újabb települést akart a szabad királyi városok sorába emelni. Panaszait 67 pontból álló sérelmi listán terjesztették a királynő elé.

Mária Terézia a gyűlés egész ideje alatt Pozsonyban kívánt maradni. A terméketlen viták azonban hamar kikezdték a türelmét. Előbb Pestre látogatott, majd Gödöllőn *Grasalkovich Antal* kamarai elnök vendégszeretettel élvezte. Utazása újabb szakítást jelentett a népszerűtlen Habsburg-hagyományokkal, hiszen elődei legfeljebb Pozsonyt, az ország akkori fővárosát keresték fel koronázásuk s esetleg az országgyűlések alkalmával. Az országgyűlés színhelyére visszatérve Mária Terézia sürgetni kezdte a rendeket, hogy fejezzék be tárgyalásaikat, amit a résztvevők természetesen sértőnek találtak.

Az 1751-es országgyűlés végül 700 ezer forint adóemelést szavazott meg. *Batthyány Lajos* addigi kancellárt nádorrá választották. A rendek törvénybe iktatták a négy új szabad királyi város (Győr, Komárom, Zombor, Újvidék) kiváltságait, a királynő viszont lemondott az ingyenes katonai fuvarról és a szénaadóról. (Az intézkedés fontos lépésnek számít a sok vitát kiváltó természetbeni katonai szolgáltatások

felszámolása felé.) A megemelt adó fizetéséből azonban a nemesség nem vállalt részt. Egy korabeli osztrák forrás szerint a gyűlés végeztével a rendek kegyes fohással könyörögtek az adófizetőkért: „Isten segítse és áldja meg a szegény adófizetőket, hogy eddigi terheik ilyen gyarapításának eleget tehessenek.” A királynő ezzel szemben az országgyűlés berekesztésekor nem leplezte kedvetlenségét: „*Iparkodjatok a diéta határozatait szorgosan végrehajtani, hogy régi kegyelmemet, amelyet élveztetek, visszanyerhessétek!*” – figyelmeztette a rendeket.

Az 1751-es országgyűlésről mind az uralkodó, mind a követek elégedetlenül távoztak. Mindkét fél számára bebizonyosodott, hogy le kell mondania a másik irányában táplált reményekről. A rendeknek be kellett látniuk, hogy nem remélhetnek külön kedvezményeket egy évtizeddel korábban tett felajánlkozásukért, a királynőnek fel kellett ismernie, hogy a rendek minduntalan hangoztatott hűsége nem jár együtt kiváltságaik feladásának vállalásával. Az országgyűlésen fel sem merült a

Haugwitz-reform bevezetése vagy akár csak alkalmazása a magyar viszonyokra.

Mária Terézia azonban nem kívánt lemondani Magyarországnak a monarchia egységéből történő beépítéséről. A politika és az adóügy területén nem kívánta áthágni a törvényi szabályozásokat, a gazdasági életben viszont nem kellett ilyen szigorú kööttségekhez alkalmazkodnia. Kezére játszott az is, hogy az ötvenes évek elején indult meg a monarchia vámrendszerének átalakítása. Az addig jövedelemforrásként kezelt, általában minden árucikkre azonos nagyságban kivetett vámokat kezdték felváltani a merkantilista elvek alapján kidolgozott vámszabályzatok. A Magyar Királyságra 1754-ben életbe léptetett új szabályzat szakított a harmincadvám évszázados rendszerével, s különbséget tett kivitel és behozatal, valamint nyersanyagok és késztermékek között. Az örökös tartományok iparának védelmében magas (5–20%-os) vámmal sújtották a közvetlenül külföldről behozott ipari termékeket, míg az örökös tartományok termékeinek váma nem haladta meg az 5%-ot. Megemelkedett az oda kivitt mezőgazdasági termékek váma, s – a partnerek ellenintézkedései következtében – a szomszéd országokba irányuló mezőgazdasági bevétel váma.

A hétéves háború (1756–63) idején a királynő nem kereste a konfliktust a magyar rendekkel. Nem vonta be hazánkat új államigazgatási reformjába, s nem terjesztette ki Magyarországra az 1761-ben felállított új legfelső tanácsadó testület, az Államtanács hatáskörét sem. E háború egyébként sem fenyegette közvetlenül az ország határait, s így nem vált szükségessé a korábbihoz hasonló nemesi felajánkozás sem. A háborút követően azonban az uralkodó új országgyűlésen szándékozott helyreállítani az abszolutizmus megingott tekintélyét. Az 1764 júniusában megnyílt diétán újabb 1 millió forintnyi adóemelést, valamint az egyre hasznavehetetlenebb nemesi felkelés szabályozását kérte a rendektől. Szerepe volt abban is, hogy az országgyűlés megnyitásának napjaiban Bécsben megjelent *Kollár Ádámnak*, a bécsi udvari könyvtár igazgatójának a magyar egyház és a nemesség privilégiumait bíráló munkája (*Magyarország apostoli királyai törvényhozó hatalmának eredetéről és folyamatos gyakorlásáról*).

A rendeknek már az egyik legelső gyűlésen sikerült elémük, hogy a királynő betiltsa Kollár művének magyarországi terjesztését. Több kortárs arról hallott, hogy a könyvet nyilvánosan elégették. Az országgyűlés érdemi munkája azonban most is csak vontatottan indult meg. A királynő ezúttal is utazással mulatta az időt: főúri kastélyokat látogatott meg, elment Vácra (ahol utóbb diadalívvel emlékeztek meg látogatásáról), megtekintette a budai vár építését. Pozsonyba visszatérve opera-előadásokkal, ünnepélyekkel, bálokkal akart a nemesség kedvében járni. A tárgyalásokat azonban ez sem gyorsította. A rendek visszautasították a nemesi felkelés pénzzel történő megváltásának gondolatát. Elvetették azt is, hogy az állam a fokozódó terhek következtében a jobbágyokat védelmébe vegye földesurukkal szemben. A jobbágy–földesúri kapcsolatot teljesen magánjogi kérdésnek tekintve, elutasították az állam beavatkozását, a jobbgyi szolgáltatások rögzítését indítványozó főpapot pedig kine-

vették. Tényleges vitába megint csak az adó-fizetés mértékéről bocsátkoztak. Az adó egy részének a nemességre háritása ekkor sem került szóba. Kölcsönös sértődések után a királynő levétette a napirendről a nemesi felkelésre vonatkozó tervezetet, a rendek pedig újabb 700 ezer forinttal növelték az adót. Az országgyűlésen elszenvedett kudarcért a királynő különösen az ország legfőbb vezetőire, Batthyány Lajos nádorra és *Barkóczy Ferenc* esztergomi érsekre neheztelt. Nem vette figyelembe, hogy az általa felemelt, de a nemességben kellő tekintéllyel nem rendelkező főurak már nem rendelkeztek olyan befolyással, mint a királynő trónra lépésekor *Pálffy János* nádor vagy *Károlyi Sándor*, a szatmári béke megkötői. Mária Terézia haragja Batthyány nádor és *Barkóczy* érsek számára mindenesetre óriási csapást jelentett. Még ugyanazon évben bekövetkezett halálukat sokan tulajdonították a kegyvesztettség okozta elkeseredettségnek. A királynő egyelőre nem kívánt új főméltóságokkal kísérletezni. A primási széket 1776-ig, a nádorit uralkodása végéig nem engedte betölteni. Magyarországon nem hívott össze többé országgyűlést sem, áttért a rendeleti úton történő kormányzásra.

Időközben Mária Teréziának egy erdélyi konfliktussal is szembesülnie kellett. A fejedelemség a század első felében különösebb nehézségek nélkül fogadta el a Habsburg-uralmat. Rendjei a fejedelemség önállósága idején

sem rendelkeztek nagyobb hatalommal, többnyire akkor is készségesen kiszolgálták a fejedelmi akaratot. A tartomány országgyűlései a Habsburg-uralom alatt beérték az adóemelés elleni óvatos tiltakozással. A királynő az 1750-es években olyan igazgatási reformot vezetett be, amely csökkentette a helyi önkormányzati szervek jogkörét, a központi szervek hatáskörébe vonta az adószedést, s növelte befolyásukat az igazságszolgáltatásban. 1761-től Mária Terézia többé nem hívta össze az erdélyi országgyűlést sem, 1762-től nem töltötték be a gubernátori tiszteket. Erdély polgári irányítása is a katonai főparancsnok kezébe került. A tartomány védelmét szolgálta a keleti és déli határokon kialakítandó új határőrvidékek szervezése is. De míg a határőrséghez való csatlakozás, pontosabban az azzal járó kiváltságok a román parasztok számára némi társadalmi emelkedést ígértek, addig a székelyek az idegen tisztek alá rendelésüket régi szabadságjogaik megnyirbálásaként fogták fel. A tiltakozásukat a főhadparancsnoknak átnyújtani kívánó csíki székelyek Madéfalván gyülekező csoportjára a császáriak 1764. január 7-én hajnalban ágyúval támadtak, s közülük több százat (asszonyokat és gyermekeket is beleértve) megölték. Az eset után jelentős számú székely menekült Moldvába. A madéfalvi vérengzésért (sicilicidium) felelősnek tartott főhadparancsnok, *Buccow* generális még az évben meghalt. Erdély népe halálában Isten

büntetését látta. Utódává a királynő a Berlint megsarcoló *Hadik Andrást* nevezte ki, aki elődjénél nagyobb belátással kormányozta a tartományt. A Moldvába menekült székelyek egy részét a Habsburg-államhoz csatolt Bukovinába áttelepítve igyekezett jóténni a monarchiát ért embervesztéséget.

A jobbágykérdés megoldását sürgette, hogy 1765 nyarától a dunántúli megyékben a paraszti elégedetlenség helyi mozgalmakban jutott kifejeződésre. Ezek után a megrettent birtokosok kénytelenek voltak eltérni, hogy a királynő szabályozza a jobbágy-földesúrviszonyt. Az 1767. január 23-án kibocsátott rendelet meghatározta a jobbágytelkek nagyságát. Ez ugyan megyénként még mindig eltérő lehetett (a tág határú alföldi megyékben nagyobb, a hegyvidékiekben kisebb, országosan 16–40 hold között), mégis fontosnak bizonyult, hiszen a rendezést megelőzően egyetlen megyén belül is óriásiak lehettek a különbségek. Míg például Pozsony megye egyik – kamarai birtoklású – falujában 30 hold tartozott egy jobbágytelekhez, addig ugyanezen megyében egy másik – az esztergomi érsek birtokában lévő – faluban 145 hold. A rendelet szabályozta, hogy az adott telekről milyen szolgáltatások járnak a földesúrnak (a robotot pl. heti egy nap ígás vagy két nap gyalogmunkában rögzítette), s egyúttal védelmébe vette a jobbágykézen lévő földeket a birtokosok kizsájtási szándékával szemben. A rendelet ha-

tása a legnehezebb helyzetben lévő megyék parasztságára mindenképpen kedvező volt, másútt azonban nem feltétlenül, a birtokosok ugyanis az Alföld olyan területein is robotot kezdtek követelni jobbágyaiktól, ahol addig ezt nem tették.

Mária Terézia rendeleti kormányzásának másik sarokpontjaként az 1777-es tanügyi rendeletét (*Ratio Educationis*) szokták emlegetni. Az oktatás feladatát a középkor és részben a kora újkor századaiban leginkább az egyház látta el, s ez a vallási szempontok érvényesülését eredményezte mind a tananyagban, mind a tanítás szervezeti kereteiben. A királynő 1776-ban a magyarországi oktatás felügyeletét 8 (Horvátországgal együtt 9) tankerületre osztotta, kerületenként előírva egy-egy 5 osztályos gimnázium, egy-egy tanítóképző, valamint több alsóbbfokú iskola fenntartását. A következő évben kiadott tanügyi rendelet hazánkban először avatkozott be az oktatás tartalmi részébe. A királynő a vallásos háttérű tárgyak mellett igyekezett elfogadtatni a gyakorlati jellegű tárgyak szerepét. Az egyes iskolatípusok tantervi előírásaiban nemcsak természettudományos tárgyak, de a falusi iskolák esetében mezőgazdasági ismeretek is szerepelhettek.

Mária Terézia rendeleti kormányzásában az Európa más országaiban is jelentkező felvilágosult abszolút uralom jeleit vélhetjük felfedezni. A Habsburg Monarchiában e politikai irányzat azonban meglehetősen ellentmondásosan jutott kifejeződésre. Amennyire kétségbevonhatatlan, hogy a filozófiát jól ismerő, azért szinte rajongó II. József felvilágosult uralkodó volt, éppen annyira magyarázatra szorul, hogy miért sorolhatjuk a felvilágosodás filozófiájától idegenkedő, azt elutasító Mária Teréziát is ezen uralkodók körébe. A legegyszerűbb, mindenki által ismert, könnyen elfogadható magyarázat az, hogy 1765-ben, néhány hónappal a magyarországi országgyűlés lezárása után meghalt a királynő férje, Lotharingiai Ferenc császár. Mária Terézia ezután fiát emelte társuralkodóvá, akin keresztül hamar érvényre juthatott a bécsi udvar felvilágosult politikusaiknak (*Karl Zinzendorf, Wenzel Anton Kaunitz, Karl Anton Martini, Gerard van Swieten*) befolyása. A kérdés azonban a valóságban ennél bonyolultabb. Hiszen még a legfelvilágosultabb uralkodók sem törekedtek a régi rendi-feudális társadalmi keretek s előjogok felszámolására. Tevékenységük középpontjában az államukat megerősítő reformpolitika állt, amely a társadalmi kérdésekben eljuthatott a nemességnek a politikai életből történő visszaszorításáig, a kiváltságosok megadóztatásáig, a jobbágy-földesúri viszony szabályozásáig. Ebben az esetben már a Haugwitz-reform hatalmi koncentrációja, a helyi, rendi szervek háttérbe szorítása, az örökös tartományokban ugyanezek elrendelt nemesi adófizetés is a felvilágosult politika jelei lehetnek. Az Állam-

tanács felállításával tovább erősödött ez a politika. Az 1765 utáni változtatások pedig – többek között az igazságszolgáltatás és az egészségvédelem reformja, valamint az egyházat érintő intézkedések – egyértelműen a felvilágosult politika kiteljesedését jelentik.

lédlányait is kész volt felkarolni, nem jelentette azt, hogy valaha is gondolt volna hátrányos helyzetű intézményes felszámolására. A lakosság alsó rétegeinek vélt úrhatnámát – más korabeli kormányokhoz hasonlóan – a Habsburg Birodalomban is öltözködési korlátozásokkal próbálták leszerelni. A cselelőrendelet a személyzet kordában tartását célozta, az egyházi ünnepek számát korlátozó rendelkezés többek között azzal értelt, hogy elejét kell venni a néptunyaságnak.

Gondolkodásában a meglévő társadalmi rendszer jogosságának elismerése összekapcsolódott uralkodói elhivatottságával. Ezért nem hátrált meg az uralma elején jelentkező félelmetes kihívásokkal szemben. Emlékirataiban úgy fogalmazott, hogy szívesen maradt volna toscanai nagyhercegné, ha Isten arra szánta volna. A szerénységet, alázat sugalló mondat mégis inkább a királynő öntudatát tükrözi. Nemcsak jogosnak, de egyenesen kötelezőnek érezte, hogy a felkínalkozó örökséget, az egész birodalmat megszerezze magának. A monarchia törvényes örökösének nem elégedhetett meg az-

A felvilágosult abszolutizmussal kapcsolatos állásfoglalás ellentmondásai jól tükrözik azokat a nehézségeket, amelyek Mária Terézia uralkodásának megítéléséhez kapcsolódnak. A királynő uralkodói tevékenységét – mint azt emlékiratai elárulják – két alapelv határozta meg: mély vallásossága, valamint erős meggyőződése a fennálló rend igazságosságáról. Vallásosságában a feltétlen odaadás és a racionalitás megnyilvánulásai keveredtek. Az egyházi előírások szigorú betartása, az önként vállalt áldozatok – böjtök, áhitatok, az egyháznak tett adományok –, a gyóntatóatyák tanácsaiba vetett korlátlan hit szinte bigottságot sugallnak. Az egyházi jövedelmek Rómába áramlásának korlátozása, az egyház politikától való távol tartása, a pápa által feloszlott jezsuita rend vagyonának gyors kisajátítása mégis a racionalitás felülkerekedését igazolhatják. Felfogásában német történészek az életteli délnémet katolicizmus érvényesülését szokták felfedezni.

Meggyőződésének másik pillére a fennálló társadalmi rend jogosságába vetett hite volt. Természetesnek tartotta a társadalmi különbségek kiváltságokon alapuló rendszerét, a vagyonnal szemben a szűlelési előjogokat, az osztályhatárok átjárhatóságának korlátozását. A társadalom teljes jogú tagjainak kizárólag a nemeseket tekintette. Az ő művelődésüket, állami szolgálatra való felkészítésüket segítették a katonai és hivatalnokiskolák. A nemesi vagy az arisztokrata cím adományozása kiütetésnek számított. Ám az udvari környezetből kegyvesztetten kiszorultaknak sem kellett attól félniük, hogy a királynő társadalmi pozíciójukat is megtagadja tőlük. Szánalma a parasztság iránt, segítőkészsége, amellyel cse-

zal, hogy a férje által kormányzott aprócska tartományban élje le az életét. Ez az uralkodói elhivatottság és a vallásos meggyőződés együtt eredményezték, hogy minden alattvalójáról gondoskodni akarjon, emlékiratai szávaival: minden nemzetének anyja legyen.

Uralkodása során egészségét nem kímélve vetette bele magát a munkába. Kevés alvással beírta, gyakran kelt fel kora hajnalban, nyáron rendszerint már 4 órakor, s fogott ügyeinek intézéséhez. Még a reggeli közben is az aktákat tanulmányozta. Ha kávéja az iratra csöppent, elnézést kért az ügyintézőktől. Ha fogytán érezte munkáját, minisztereit sürgette, hogy küldjenek részére új iratokat. „*Nincs mit olvasnom, unatkozom*” – írta egyszer valamelyik főújsztviselőnek. Nem pihent terhesége alatt sem, pedig a terheséggel házassága első 20 évében szinte természetes állapota volt. (1737–56 között, 19 év alatt 16 gyermeket szült.) Napi munkáját ilyenkor is a lehető legrovidebb időre függesztette fel. Saját szorgalmát állította példaként tisztviselői elé: „*Mióta ketten vannak a magyar referensek, éppen semmit nem dolgoznak. En már felkeltem a gyermekágyból, de ők soká tartanak vakációt*” – méltatlankodott egyik alkalommal.

Uralkodói elhivatottsága ellenére sem próbált meg felülemelkedni az emberi normákon. Egy olyan korban is ki tudott tartani az emberi mércék, az erkölcsi követelmények mellett, amikor uralkodótársainak többsége a hatalomtól megrészegülve, a „napkirályok” emelkedettségéből akarta kormányozni országát. Mária Terézia feddhetetlen tisztaságával emelkedett ki környezetéből. A kegyenc- (és kegyencnő-) uralomhoz szokott korabeli udvarokban értetlenül álltak szemben ezzel a fel fogással. A kortárs ellenségek (mindenekelőtt

a porosz propaganda), valamint az utókor rosszindulatú pletykákkal igyekezett befektetni a királynőt. Nem használt neki az sem, hogy az erkölcsi szabályok betartását nemcsak megkövetelte, de ennek ellenőrzésére a bécsi rendőrségen külön bizottságot hozott létre. A hírhedt „szüzességi bizottság” vizsgálatai gyakran vezettek az ártatlanok zaklatásához. A királynő nyíltan megróttá azokat az arisztokratákat, akik rossz hírű (azaz házasságon kívüli) kapcsolatokba keveredtek. Nagy önuralmat kellett tanúsítania, hogy elviselje férje – sokak szerint legfeljebb platói – vonzalmát a szép Auersperg hercegné iránt. De utóbb, a szeretett férj halála után, ezt a kapcsolatot is kész volt megbocsátani.

A mindenbe beavatkozásnak persze árnyoldalai is lehettek. Uralkodása alatt Bécsben az ügyintézés hiányosságait gyakran próbálták új hivatalok alapításával megoldani. A sok átszervezés azonban végül inkább bonyolította, mint egyszerűsítette az ügyintézt. Ugyanakkor a királynő olyan részletkérdésekben is maga kívánt dönteni, amelyekben beosztott hivatalnokai állásfoglalása is elegendő lett volna. Így például a hétéves háború idején maga akart gondoskodni a katonák meleg öltözékéről: „Mivel a hideg nemsokára beáll, csináltattam egyfajta köpenyt és bakancsot a legénység részére. Mások ellenben pokrócot ajánlanak. Meg kell próbálni, melyik a jobb.” Néha módosította korábbi utasítását: „Tegnap elrendeltem ugyan, hogy mennyi porciót vehetnek a tiszték a raktárakból, de elfeledtem hozzátenni, hogy ez csak az ezredesektől lefelé illeti meg őket, a tábornokokat nem.” Nem csoda, ha ilyen intézkedések során a legjobb szándék is elveszhetett.

Sokszor vetették Mária Terézia szemére, hogy monarchiája legsúlyosabb óráiban sem szüneteltette az udvari ünnepeket, mulatságokat, rengeteg pénzt költve a külsőségekre. A királynő – amíg kora engedte – aktív résztvevője volt az udvari báloknak. A farsangi bálokon szívesen öltött jelmezt, csak azt bánta, hogy mindig hamar felismerték. Feljegyezték, hogy 1743-ban a farsangbúcsúztatáson a táncot már délután elkezdte sógoránál, Lotharingiai Károly Sándornál, majd egy udvari bál és egy álarcosbál között ingázott hajnalig. A házasságkötéseket, névnapokat mindig nagy pompával ünnepelték meg. Az 1743. január 2-án Bécsben rendezett emlékezetes női lovasjátékok ürügyét a franciák és bajorok Csehországból történt kiszorítása szolgáltatta. De nem szüneteltek az ünnepek a vereségek idején sem. A királynő fényes bevonulását az 1741-es pozsonyi országgyűlésre nem árnyékolta be az osztrák sereg mollwitzi súlyos veresége a poroszoktól. S nem feledkeztek meg a pompás, vadonatúj, aranyozott evőeszközök beszerzéséről 1760 októberében, József trónörökös és Pármái Izabella házasságkötésekor sem, amikor pedig az államkassza üresen állt, s a hétéves háborúban küzdő hadsereg ellátása egyre nagyobb nehézségekbe ütközött. Az osztrák örökösödési háború idején az osztrákokkal szövetséges angolok szóvá is tették, hogy pénzgélelyeiket hadicélokra, s nem bálók rendezésére adják. Az egyébként racionális gondolkodású Mária Terézia ebben az esetben meglehetősen sajátos logikával válaszolt, miszerint az angoloktól kapott pénzt mind a

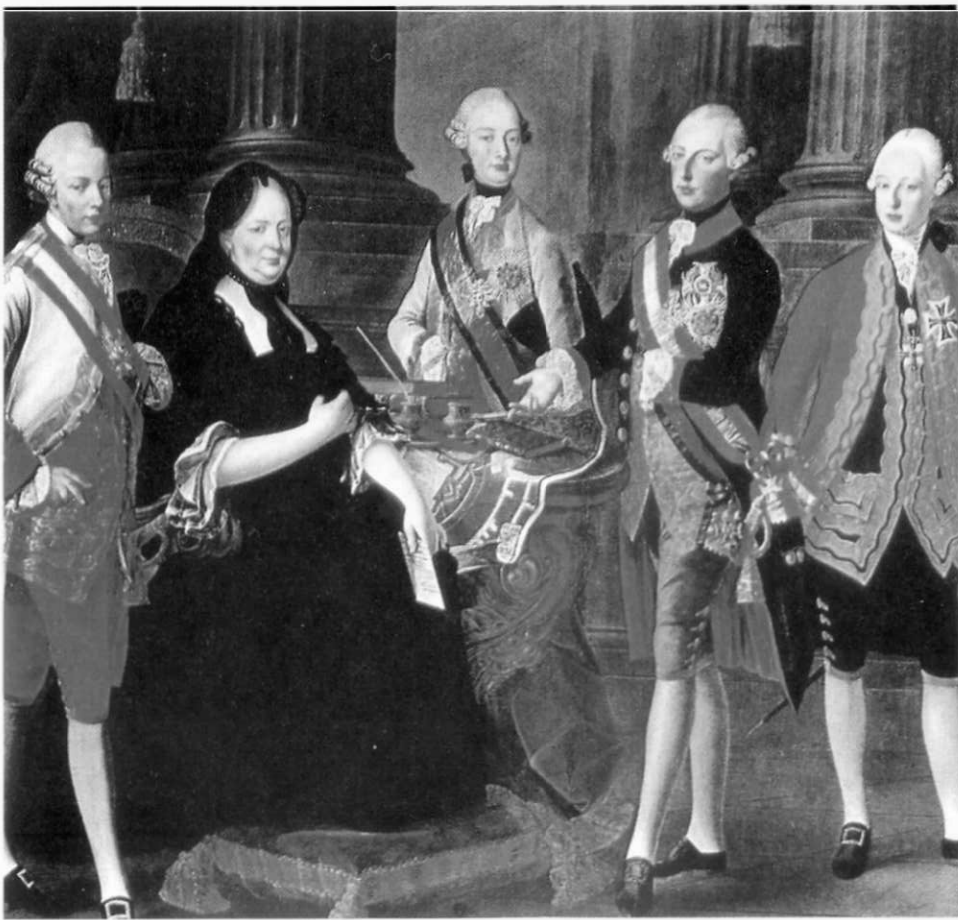
hadseregére költi, az udvari ünnepélyeket más jövedelmeiből fedezi.

Ellentmondást nem tűrő egyénisége családtagjai életét is megkeserítette. Természetesnek tekintette, hogy maga írja elő gyermekei nevelésének, majd tanításának alapelveit. Tervezetei nem sablonokat, hanem konkrét előírásokat tartalmaztak. Gyermekei jellemvonásait éles szemmel mérte fel, s mindig egyéniségükhöz alkalmazott tanácsokat adott a nevelőknek. Célját azonban nem minden esetben sikerült elérnie, gyermekeiben tovább élhettek a kedvezőtlen tulajdonságok – mint a türelmetlenség vagy az anyjához hasonló makacosság Józsefben. Házasulandó korba lépve a szeretett gyermekek egyszerre az államérdék áldozataivá váltak. A királynő leánykorában kiharcolta, hogy párt választhasson magának, ám ugyanezt gyermekeinek nem engedte meg. Ha valamelyikük házassága szerencsésnek bizonyult, az többnyire csak a véletlen múlt. Egyik esetben, amikor *Josefa* nevű leányát *IV. Ferdinánd* nápolyi királlyal eljegyezték, maga is meglehetősen szkeptikusan fogalmazott: „Ha teljesíti kötelességét Isten és a férje iránt, üdvözl, s még ha egyébként szerencsétlen lesz is, én meg leszek elégedve.” *Josefa* végül még menyasszonyként meghalt, helyére lépő húga, *Mária Karolina* pedig energikus fellépéssel rendszabályozta meg férjét, akinek végül 17 gyermeket szült.

Magyarországgal szemben Mária Terézia viselkedése ellentmondásosnak bizonyult. A rendek felajánlkozása az 1741-es pozsonyi or-

látlanul udvarhűnek számító *Bruckenthal Sámuel* erdélyi kancellár a tartományban tartósan meg tudta hiúsítani az úrbéri rendelet végrehajtását. A királynő azonban ellenzékét – megtorló intézkedések helyett – inkább kedvezményekkel igyekezett leszerelni vagy legalábbis megosztani. Bécsben magyar nemesi testőrséget állított fel (1760), a nemesi és tiszti iskolákban meghatározott helyet biztosított a nemesek gyermekei számára, szinte számolatlanul osztogatta a kitüntetések, s területileg is gyarapította az országot. Nemcsak a Temesköz polgári igazgatását állították vissza uralkodása alatt (1776), de a *Zsigmond* király által elzalogosított 13 szepesi várost is visszacsatolták Magyarországhoz, amikor azok Lengyelország felosztásakor (1772) Bécs kezére jutottak. Végül visszakapta az ország a szintén régen elvesztett Fiumét is (1776). A katolikus lakosságra *Szent István* ereklyéjének (Szent Jobb) hazahozatala, valamint augusztus 20-ának az államalapító király ünnepévé nyilvánítása gyakorolt hatást. A magyar arisztokrácia megnyerését szolgálta a Szent István-rend alapítása (1764).

1780 novemberében Mária Terézia egy fáncánvadászon megfázott. Szokott makacsságával ragaszkodott ahhoz, hogy tovább dolgozzon, ugyanakkor következetesen visszautasította az orvosa által ajánlott gyógyszereket. A november 29-én este bekövetkezett halálával a fél évezrede uralkodó Habsburg-dinasztia végleg átadta helyét a Habsburg–Lotharingiai-háznak. Mária Terézia uralmát Ma-

szágyúlésen kétségtelen szimpátiát ébresztett benne, amit írásaiban sohasem tagadott. Ugyanakkor ingerültté, türelmetlenné tette a nemesség kiváltságaihoz ragaszkodó, reformtörekvéseket elutasító magatartása. A megyék csendes halogatással igyekeztek megakadályozni az úrbérrendezés végrehajtását. A kor-

gyarországon egyértelműen a fejlődés jeleivel: növekvő népességgel, stabilizálódó gazdasággal, megélenkült szellemi élettel jellemezhetjük. Ezek ugyan nem mindenben tekinthetők politikájának következményének, az általa biztosított nyugalom nélkül mégis elképzelhetetlenek lettek volna. ♦